

ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНІЗМІВ У ЩОДЕННИКУ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На основі аналізу мовної тканини російськомовного тексту «Щоденника» Т. Г. Шевченка виокремлено українізми російської мови, що в цьому статусі зафіксовані й у тлумачному словнику В. І. Даля. Підтверджено, що українська мова за допомогою актуалізації російськомовних текстів Кобзаря, де українізми виражали національний колорит України, ментальність українців і под., збагачувала російську мову, розширюючи її лексичний склад екзотизмами, етнографізмами, ментальними поняттями та ін. української лінгвокультури.

Ключові слова: екзотизми, етнографізм, запозичення, лінгвокультура, українізми російської мови, тлумачний словник В. І. Даля, «Щоденник» Т. Г. Шевченка.

Намачинська Г. Я. Функционирование украинизмов в «Дневнике» Т. Г. Шевченко. *На основании анализа языковой ткани русскоязычного текста «Дневника» Т. Г. Шевченко выделены украинизмы русского языка, зафиксированные в этом статусе и в толковом словаре В. И. Даля. Подтверждено, что украинский язык при помощи актуализации русскоязычных текстов Кобзаря, в котором украинизмы выражали национальный колорит Украины, ментальность украинцев и под., обогащала русский язык, расширяя ее лексический состав за счет экзотизмов, этнографизмов, ментальных понятий и под. украинской лингвокультуры.*

Ключевые слова: лингвокультура, заимствования, «Дневник» Т. Г. Шевченко, толковый словарь В. И. Даля, украинизмы русского языка, экзотизмы, этнографизмы.

Namachynska H. Y. Functioning of Ukrainianisms in T. Shevchenko's diary. *Based on the analysis of the Russian-language text of T. Shevchenko's «Diary» the Ukrainianisms in the Russian language have been singled out. In this status they were fixed in the dictionary of V. I. Dahl. Relevant is the confirmation of the Ukrainianisms in the Russian text. The goal is to describe the functioning of the Ukrainianisms by origin in the text. The task – to find the confirmation that the Ukrainian language enriched Russian, extending its lexical composition by means of exotic words, ethnographisms, mental concepts and other items of Ukrainian linguistic culture. The results achieved: the Ukrainianisms peculiarities of the Russian language in the text have been analysed. The conclusion – the Ukrainian language, including T. Shevchenko's Russian texts, enriched Russian with the Ukrainianisms. T. Shevchenko's «Diary» is very important for research and studying. As it is full of the Ukrainianisms it is helpful in the researching of them in the Russian language. There is a confirmation that Ukrainian language had a great influence on the Russian language. T. Shevchenko's «Diary» is an universal source for research, opinions and expectations of the outcome, the credo of the poet. Generous use of the Ukrainianisms offers the text the Ukrainian national colors.*

Keywords: exotic words, ethnographisms, borrowings, linguistic culture, Ukrainianisms of the Russian language, V. I. Dahl's explanatory dictionary, T. Shevchenko's «Diary».

«Щоденник» Т. Г. Шевченка – універсальне джерело для досліджень, підсумок думок і сподівань, кредо поета. Український дослідник П. Плюш наголошує, що в основі багатства Шевченкової мови лежить народна українська мова (розмовно-побутова і фольклорно-пісенна), яку поет підносив на рівень літературної мови [7]. Цьому підтвердження «Журнал», хоча й написаний російською мовою. У ньому зустрічаємо українізми, що збагатили російську мову, поповнивши її лексичний склад.

У др. пол. ХХ – на поч. ХХІ ст. українське літературознавство та мовознавство мало за об'єкт вивчення специфіку мови «Журналу» Т. Г. Шевченка (Г. Біловус, Е. Бобер, Т. Космеда, М. Мамот, Л. Мацько, І. Молдаван, С. Тоцька, А. Тростогон та ін.), зокрема вивчали і його естетику, орнаменталіку (Н. Крутікова). У цей час поживалися шевченкознавчі студії, що були присвячені історичному (ідеологічному) аналізу спадщини Кобзаря (М. Могилянський, В. Немченко, В. Русанівський та ін.), щоденник вивчали і як біографічне джерело (Ж. Ляхова, С. Єфремов, М. Саппа, Б. Челишев, Є. Шаблювський та ін.).

Мета статті – схарактеризувати своєрідність функціонування українізмів у «Щоденнику» Т. Г. Шевченка, довівши, що вони збагачували російську мову, її лексичний склад, оскільки відповідно зафіксовані і в тлумачному словнику В. І. Даля.

Перебуваючи в засланні, чекаючи щасливої години, Т. Г. Шевченко понавести щоденник. Поет узявся за нього тому, що «писать охота страшная» [9: 12]. У письменника не було в планах репрезентувати певний літературний жанр, він, вочевидь, не сподівався, що його «щоденник», чи «записки», чи «журнал», як він номінував свій текст, стануть однією з видатних книг нашої епохи.

«Журнал» – це не тільки автобіографічний документ, з якого можна дізнатись про події життя Т. Г. Шевченка (з 12 червня 1857 р. по 13 липня 1858 р.), це матеріал, важливий для розуміння психології творчості письменника, його думок, світогляду. Він дає змогу споглядати рівень його освіченості та інтелектуальності; це автопортрет, що дає змогу зблизитися з поетом, його думками, почуттями, політичними та філософськими переконаннями. А ще це текст, у якому поет намагається внести елементи української мови в російськомовний обіг, збагатити чужу мову рідними елементами. Зауважимо, що щедре використання українізмів надає тексту письменника українського національного колориту. Твір умовно поділяють на чотири частини: 1) Новопетровське; 2) плавба Волгою до Нижнього Новгороду; 3) Нижній Новгород; 4) Москва й Петербург.

Дослідники виокремили в щоденнику низку запозичень з української мови, зокрема лексичних, словотвірних, граматичних та фонетичних. Переважно більшість складають лексичні українізми. Найуживанішими серед них є екзотизми або етнографізми. Вони позначають власне українські реалії, що не мають еквівалентів у російській лінгвокультурі. Серед них і лексема **пан** та її похідні, напр.: *Это был сын того самого полковника Свички, что, шутки ради, закупил во время конт[ра]ктов в Киве все шампанское вино без всякой коммерческой цели, а так, чтобы подурачить польских панов, приехавших в Киев с единственной целью покутить* [9: 72]; *Поусумнившись достаточно в достоинстве многолетнего труда Иванова, я закрыл тетрадь и пошел в укрепление разрешать задачу, заданную мне паном Фиялковским. Собравшись, уселся мы снова под вербою, пробило 4 часа, нема нашего пана Фиялковского. Пробило и пять часов, а пана Фиялковского не видать* [9: 81]; *Прочитал всех цветов большие и малые вывески, говорившие большею частью о продаже*

чихиря и **панских** товаров, но ни одна из них не сказала о продаже копченых колбас [9: 91]. Хоч у сучасному мовленні цю лексему використовують у функції звертання, номінуючи особу чоловічої статі. Таке уживання мотивовано впливом польської мови на українську. У контексті простежимо і українізм *верба* як символ України.

Лексему **пан** в українській мові в XIX ст. використовували для номінації поміщика, господаря, хазяїна маєтку, а словом **пані** називають дружину пана або поміщицю, хазяйку маєтку, **панна** ж – дочка пана або незаміжня молода господарка маєтку. Ці поняття в російській лінгвокультурі відповідно окреслені такими словами, як *барин / бариня / барышня, господин / госпожа, сударь / сударыня*. У тлумачному словнику російської мови В. І. Даля подано відповідну дефініцію лексеми **пан** з указівкою на її українське походження, порівн.: «**Пан**, м., южн., зап., барин, боярин» [2: 16:3]. Хоч лексема *пан* у вказаному значенні прийшла в українську мову з мови польської.

Уживає Т. Г. Шевченко також і такі українізми, як *хохол* та *москаль*. Поет не редагував «Журнал»: у ньому простежуємо «живу» авторську мову, порівн.: *Тогда же я в первый раз видел гениального артиста Соленика в роли Супруна («Москаль-чаривный»)* [9: 73]. Хоч слово *москаль* у наведеному прикладі і входить у структуру назви твору. Наголосимо, що в словнику В. І. Даля *москаль* – це «москвич, русский; солдат, военнослужащий. От москаля, хоть полы отрежь, да уйди! Кто идет? Черт! Ладно, абы не москаль. С москалем дружись, а камень за пазухой держи (а за кол держись). Мутит, как москаль на селе, т. е. солдат. Не за то бьют москаля, что крадет, а чтобы концы хоронил. Знает москаль дорогу, а спрашивает! Москалит малорос. мошенничать, обманывать в торговле» [2: 348:2]. Отже, В. І. Даль репрезентує негативний образ-концепт *москаля*, що відображається саме в українських пареміях, українській мовній свідомості.

Т. Г. Шевченко включає і лексему *хохол* у канву свого інтимізованого тексту, порівн.: *Спрашиваю, что это за человек такой. Мне отвечают, что это Андрий, госпитальный служитель и хохол. Этого-то мне и нужно* [9: 85]. У наведеному тексті вбачаємо використання власної назви Андрій, але саме в українському фонетичному варіанті (не Андрей). В. І. Даль пише, що, «*хохол* – украинец, малоросс; хохлячка, хохлушка ж. Хохол глупее вороны, а хитрее черта. Хохол не соврет, да и правды не скажет. И по воду хохол, и по мякину хохол! Хохлацкий цеп на все стороны бьет (хохлы молотят через руку)» [2: 563:4].

У тексті «Щоденника» простежуємо функціонування й похідних від назв українських музичних інструментів (*ліра* та *кобза*), що номінують осіб, – *лірник* та *кобзар*, порівн.: *Она мне так живо, так волшебю живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слепыми лирниками и кобзарями* [9: 19]; *В этом фантастическом наряде он представлялся на улице Петру Великому, а я тут же для Кулиши рисовал молодого слепого лирника в тирольском костюме* [9: 19]; *Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепого Кобзара и своих кровожадных гайдамаков»* [9: 40]. У словнику В. І. Даля *кобза* – це «ж.,

южн., род бандуры; осмиструнная, округлая балалайка. Кобза, струн восемь или четыре пары скрыгочных струн. Кобзовый, к кобзе относящ. **Кобзарь**, м., бандурист, скоморох, играющий на кобзе нищий, слепец, поющий думы, былины Украины» [2: 127:2], а «*лира*, ж., южн., музыкальное орудие древних; ныне переименовано в рыли, на которых играют, припевая, слепцы в Малороссии и заморские нищие в Питере» [2: 254:2].

Хоч текст «Щоденника» написаний російською мовою, однак у ньому відображена українська мовна свідомість, українська ментальність автора. Для прикладу, наведемо україніزم, що функціонує у «Щоденнику», на позначення назв особи, що характерно для української реальності, – це наперед *гетман* і *гайдамака*.

Як стверджує Т. Космеда, концепт *Україна* в мовній свідомості Т. Г. Шевченка є «найвагомішим фрагментом його концептосфери» [5: 272]. Щоденник відображає особливість світобачення та світорозуміння українського письменника. У нього була ностальгія за рідною землею. Автор «Щоденника» не міг не згадувати України, розмірковував про її історію, пам'ятав славних гетьманів та гайдамаків, використовуючи відповідні україніزم, порівн.: *В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи на[д]днепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести* [8: 40]. У словнику В. І. Даля подано визначення лексеми *гетман* як «звание бывшего начальника малороссийского казачьего войска, войсковой атаман (...)». Гетманов, ему принадлежащий; гетманский, к нему относящ. Гетманство ср. должность, достоинство, звание его. Гетманша, жена гетмана. Гетманщина – время, пора управления Малороссии гетманами. Это было еще в (за) гетьманщину» [2: 349:1]. За В.І. Далем, *гайдамак* – «легкий воин, ратник; гайдамака м. малорос. вольница, разбойник, грабитель; -ков, все, что его. Гайдамацкий обычай. Гайдамачьи притоны. Гайдамачить, –чничать, идти в вольницу, ходить шайкой, грабить, промышлять разбоем. Малороссийская гайдамаковщина, гайдамачина, поголовное восстание и резня поляков и жидов в прошлом веке» [2: 341:1]. Як бачимо, в дискурсі словника В.І. Даля це слово має негативну конотацію відповідно до оцінки цього поняття в Російській імперії. Т. Шевченко іронічно називає гайдамаків «кровожадними» (порівн.: *Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных гайдамаков* [8]), хоч у свідомості українців лексема *гайдамака* містить позитивну конотацію.

У «Щоденнику» Т. Г. Шевченко використовує також і лексеми *будынок* та *хата*, напр.: *Он прочитал описание своего будынка, збудованого им в старом малороссийском вкусе в Прилуцком уезде* [9: 209]. Лексема *хата* слугує позначенням рідного краю, місця перебування, проживання, напр.: *А через полчаса я был уже в его доме, как в своей родной хате* [9: 182].

Крім того, у розглядуваному тексті функціонують лексеми, що позначають страви української народної кухні, **борщ** та **вареники**. Зазначені одиниці належать до екзотизмів української культури. напр.: *Вчера Сошальский пригласил меня с Михайлом на борщ с сушеными карасями и на вареньки* [8: 209]; *Мы предпочли декабриста борщю с карасями и за измену были наказаны бароном* [8: 209].

Аналізуючи лексеми, що номінують елементи одягу, зауважимо, що є серед них і такі: **очіпок** (головний жіночий убір) та **свитка**, напр.: *Опять видел ее во сне слепою нищею, только уже не у церковной ограды, как в первый раз, а в живой картине, в малороссийской белой свитке и в красном очипке* [8: 181]; *Сегодня представилась мне она грязною, безобразною, оборванною, полунагою, и все-таки в малороссийской свитке, но не в белой, как прежде, а в серой, разорванной и грязь[ю] запачканной* [8: 184]. За В. І. Далем, **свита, свитка** — «... (вероятно от свивать, в знач. кутать, одевать) верхняя, широкая долгая одежда вообще. Совлек свиту свою, даде нищему, и бысть наг, Мин. Свитка сера, да воля своя. | Малорос. широкая, долгая запашная одежда, без перехвата, обычно с видлогою, кобеняком, кобкою, куколем; | орл. кур. тамб. калужск. новг. влад. армяк, зипун сверх тулуца, зап. вил. Сердяга» [2: 152:4].

Лексеми **степ** та **шлях** відповідно характеризують тип простору, напр.: *Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей* [9: 40]; *Я оставил знойную степь в кителе и туркменском верблюжем чапане* [9: 102]. В. І. Даль уважає, що ці лексеми окреслюють українські поняття, порівн.: **степь** — це «южн. вост. безлесная, и нередко безводная пустошь на огромном расстоянии, пустыня» [2: 322:4], приклад із тексту Т. Г. Шевченка: *Широкий бытый шлях из Раю, а в Рай узенька стежечка, та й та колючим терном поросла», — говори[ла] мне, еще ребенку, одна замиравшая старуха. И она говорила истину. Истину, смысл которой я теперь только вполне разгадал* [9: 34]; *И на третий день моего пребывания в Ромни купил на жилет какой-то материи, фунт донского балыка и с непоименованным Родзянкою выехал из этого омота на Ромодановский шлях* [9: 34]; а у В. І. Даля читаємо: **шлях** — «стар. южн. зап. тракт, дорога, путь, тор, накат. Большой шлях, столбовая дорога» [2: 640:4].

Лексема **вертеп**, на думку В. І. Даля, також указує на українську реалію, порівн.: «... пещера, подземный или иного устройства скрытный притон; едва подступные овраги, тул. вертепинище ср. | *Притон, скривище каких либо дурных дел. Это вертеп разбойников, а не гостинница: тут грабят. | Южн. зрелище в лицах, устроенное в малом виде, в ящике, с которым ходят о святках, представляя события и обстоятельства рождения Иисуса Христа. Малый вертеп мой лучше Синайския горы» [2: 182:1]. А у Т. Г. Шевченка простежуємо використання цього слова з актуалізацією саме негативної конотації: *В полдень ветер засвежел и отошел к норду. Добрый знак. Сегодня третьи сутки, как я не посещал вертепа мерзостей, т. е. укрепления. И это теперь мое единственное счастье, что я безнаказанно могу делать такое укрывательство. И чтобы не видеть еще сутки топорной декорации вертепа и его пьяных разбойников, я*

не побрился и не пошел к обедне [9: 61]; *Париж, что некогда, как светлый купол храма / Всемирного, блистал, / Стал ныне скопищем нечистоты и срама, / По-мойной ямой стал, / Вертепом подлых душ, мест ищущих в лакеи / Паркетных шаркунов, / Просящих нищенски для рабской их ливреи* [9: 121].

«Журналу» притаманний лагідно-розповідний тон, що підтверджує й використання лексеми-українізму **друзяка**. Саме так називав Т. Г. Шевченко своїх вірних друзів, порівн.: *Получил письма от Щепкина и от Лазаревского. Старый друзяка пишет, что он приедет ко мне колядовать на праздник. Добрый, искренний друе!* [8: 157]. В. І. Даль уважає це слово українізмом, порівн.: «**Друзьяка** м. южн. хороший, уживчивый, смирный и работающий человек и товарищ» [2: 496:1].

Наведемо приклади й інших українізмів, що виявлені в тексті Т. Г. Шевченка і мають статус українізмів у словнику В. І. Даля: **грош** [2: 399:1], **испод-воль** [2: 54:2], **незабаром** [2: 518:2], **ледащо** [2: 244:2].

Лексико-граматичні українізми, що мають місце в тексті, також своєрідно конотують його, напр.: **не одружуся** (рос. *не женюсь*) [8: 175], **а в школи вчився** (рос. *в школе учился*) [9: 167]. Як бачимо, Т. Г. Шевченко застосовує до українізмів правила російської орфографії, актуалізує російську графіку, напр.: **бурьян** (укр. бур'ян) [9: 84], мой **старый**, мой **единый друже** [9: 162], подає російськомовні деривати (**лирник**, **кобзарь**) [9: 19].

Найбільшу ж увагу в аналізованому тексті привертає ширість авторських думок: істотного значення набуває індивідуальна особливість мовлення. Наголосимо ще раз, що це була «жива мова» людини, яка любить та ненавидить, страждає та насолоджується, надіється та зневірюється одночасно. Українізми, що функціонують в тексті «Щоденника», ужиті, вочевидь, для того, щоб лексичним забарвленням створювати контраст: актуалізуються одночасно концепти *українське – російське*, з одного боку, а з іншого, – певний комфорт: очевидно, українізми інтимізують Шевченків текст, тобто є виявом лінгвостилістичної категорії інтимізації.

«Щоденник» Т. Г. Шевченка – документ великого історико-літературного й художнього значення. Його автор добре знав свій народ, менталітет українців та його характерні риси, правдиво відобразив їх. Крім того, він був проникливим і тонким знавцем духовної творчості рідного краю, скарбів народної казки й пісні. Використавши запозичення з української мови у своєму «Журналі», Т. Г. Шевченко збагатив російську мову самотутніми українськими реаліями, термінами, поняттями, конотаціями.

Аналіз особливостей функціонування українізмів у російськомовному тексті Т. Г. Шевченка дає підстави зробити висновок про вдале й коректне використання українізмів для створення рідного для письменника українського національного колориту. А ще важливо, що в тлумачному словнику В. І. Даля усі наведені лексеми трактовано саме як українізми. Отже, українська мова, зокрема й через спадщину генія української нації Т. Г. Шевченка, своєрідно збагачувала російську мову, що потребує подальшого дослідження. Як видається, є потреба створити словник українізмів російської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Білецький О.** Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет / О. Білецький, О. Дейч. — К. : Держ. вид-во худ. літ., 1961. — 324 с. 2. **Даль В. И.** Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х томах / В. И. Даль, Т. 1 — 699 с., Т. 2 — 779 с., Т. 3 — 555 с., Т. 4 — 683 с. — М. : Терра, 1981. 3. **Забужко О.** Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. — К. : Освіта, 2001. — 234 с. 4. **Кирилюк Є. П.** Тарас Шевченко. Життя і творчість / Є. П. Кирилюк, вид. друге, доп. та переробл. — К. : Держ. вид-во худ. літ., 1964. — 23 с. 5. **Космеда Т. А.** Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : моногр. / Тетяна Анатоліївна Космеда. — Дрогобич : Коло, 2012. — 372 с. 6. **Мацько Л.** Тарас Шевченко як знакова постать у полілозі національних культур / Л. Мацько. // Українська література в загальноосвітній школі. — № 1. — 2014. — С. 33—38. 7. **Плющ М. Я.** Українська мова : підр. для 10 класу загальноосв. навч. закладів : профільний рівень. / М. Я. Плющ, В. І. Тихоша. — К. : Освіта, 2010. — 416 с. 8. **Рубчак Б.** Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) / Б. Рубчак // Світи Тараса Шевченка : Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета; ЗНТШ : Філологічна секція, т. 214. — Нью-Йорк, 1991. — С. 65—90. 9. **Шевченко Т.** Щоденник. Вибрані листи / Т. Шевченко // Шевченко Т. Твори : у п'яти томах, т. 5. — К. : Дніпро, 1971. — 340 с.

Намачинська Галина Ярославівна — викладач, Дрогобицький державний університет ім. Івана Франка, вул. Леся Курбаса, 2, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100, Україна.

Тел. +38 0983911197

E-mail: fokysnam@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-2984-8422>

Namachynska Halyna Yaroslavivna — Lecturer, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Kurbasa Str., 2, Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine.